

Кубатов И.К.

САЛЫК СИСТЕМАСЫНЫН ӨНҮГҮҮ ТАРИХЫ

Кубатов И.К.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ

I.K. Kubatov

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE TAX SYSTEM

УДК: 323.2(12)

Коомдогу социалдык-экономикалык мамилелердин келип чыгышы тийиштүү каржылоону талап кыла баштагандыктан, салыктын пайда болуусу алгачкы коомдо ар түрдүү мамлекеттик уюмдардын пайда болуу дооруна таандык. Эң алгачкы коомдук керектөөнүн пайда болуусу менен салыктын өзү өндүрүштүн ар түрдүү ыкмаларынын чегинде экономикалык мамилелердин керектүү институту болгон, ал эми салык салуудагы маселелер ар бир доордун философтору, экономистери, укук таануучулары жана мамлекеттик ишмерлери тарабынан изилденип келет.

Салык – баардык мезгилдерде жана доорлордо өкүм сүрүүчү эн эле байыркы кубулуш. Ал байыркы убактарда коомдук түшүмдүн бир бөлүгүнөн милдеттүү төлөм түрдө алынуучу мамлекеттик казынанын өзөгүн түзүүчү эн негизги булак катары эсептелген. XXI кылымдагы азыркы цивилизациялык коомдо, салыксыз бир дагы мамлекет, бир дагы коом жашап турууга мүмкүн эмес.

Чындыгында салыктын өнүгүү тарыхы кылымдардын терендигине кетип миндеген жылдар эсептелинет. Салыктын мазмуну жөнүндө түшүнүк жана анын экономикалык тутумдагы орду коомдогу коомдук мамилелердин өнүгүшүнөн улам алмашып келет. Тарыхый мындай жыйынтыктар салык түшүнүгүнүн мааниси жөнүндө ар түрдүү жана бири-бирине карама каршы келген аныктамалар, окумуштуулар арасында көптөгөн суроолорду жаратып келет. Демек мындай жыйынтык, өз доорунда жашап өткөн, ошол учурдагы коомдук мамилелерге жараша аныктама берген ойчулдардын, окумуштуу юристердин, философтордун аныктамасы экенин көрсөтүп турат. Атап айтсак, И.В.Горский «Салык коомдогу көптөгөн кубулуштар катары олуттуу тарыхый айкын шарты чагылдырган кубулуш болуп эсептелет¹» деген оюн билдирген.

Эң алгачкы салык жөнүндө эскерүүлөрдү байыркы ойчулдардын философиялык түшүндүрмөлөрүнөн жолуктурабыз. Биз варвардык - деп эсептеген ошол убакыттагы аскердик олжо, кулдардын эмгегин пайдалануу, курмандыка чалуу ж.б. бизге белгилүү болгон көптөгөн салыктын

формаларына карабастан, салык коомго керектүү жана пайдалуу кубулуш катары философтордун эмгектеринде чагылдырылган.

Курмандыка чалуу жазылбаган мыйзам менен жөнгө салынып, ар убакта салык төлөөчүлөр өз эрки менен аракеттенбестен, көбүнчө салык салуунун башкы методу болуп мажбурлап төлөтүү жана чогултуу жана формасы болуп жеңилген эл эсептелген. Мындай учурда, жеңилген тараптын баардык мүлкү, жеңген тарапка аскердик олжо катары өтүп жана ал согуш «согушту азыктандырат» деген принцип боюнча аскердик чыгашаларды жаап турган.

Эгерде биз салык укугунун негизине кайрыла турган болсок, анда биз байыркы мезгилдерде дагы бир нече принциптер бар экенин, качан байыркы уруулар бири-бирин согушу жолу менен каратып, чогулган олжолордун жардамы менен өз элин багып келгенине күбө болобуз. Адегенде жеңген тарап баардык олжолорду алып кетишип, андан кийин жеңилген тарапка белгилүү бир бөлүгүн иштетүү үчүн калтырып, кайрадан өлчөмдүү бөлүгүн алууну чечишкен. Демек ошентип, жеңилген өлкөнүн калкы, жеңген өлкөгө милдеттүү түрдө салык төлөөгө милдеттендирилип, анын эн негизги милдетенме белгиси келип чыккан. Бара-бара мындай мамилелер мамлекеттин ички мамилелерине өтүп, өз өндүрүшчүлөрүнөн милдеттүү төлөм алып, анын жардамы менен аскерлерди камсыздоо керектигин түшүнө баштаган.

Салыктын эн мурунку цивилизациялык доору төлөмдөрдү чогултуу, аны төлөө натуралдык-буюмдай мүнөздөгү артыкчылыка ээ болуп, чаржайыттык түрдө өкүм сүргөн. Салыктар жана аны алуу механизми жөнгө салынбаган жана уюштурулбаганы менен айырмаланып туруксуз абалда болгон.

Рим империясында жана Афина мамлекетинде салыкты чогултууну ишке ашыруу аскердик мезгилдерге туура келген. Кайсы бир убактарда мамлекет материалдык каражаттарга муктаж болгондо, мисалы коомдук имараттарды, кемелерди курууга, кезектеги аскердик иш аракеттерди жасоого ж.б. ушул сыяктуу литургия деген аталыштагы бай адамдардан алынуучу өзгөчө жыйымдарды аныктаган. “Литургия” кыргыз тилине которгондо “белеке берүү” “тартуу” деген түшүнүктү берет, демек бул бай жарандардын өзүнүн мамлекетине ыктыярдуу түрдө берген белеги болуп эсептелет. Бирок,

¹ Горский И.В. Налоги: история и современность. В кн.: Налоговое планирование для руководителя и бухгалтера. Т.1.-М.,1997-С.5.

литурияны төлөө милдеттүү түрдө болгондуктан, ал өзгөчө салыкка таандык экенин түшүндүрөт.

Мурунку баардык феодалдык мамлекеттерде салык мамлекет башчысына белеке берүү жана тартулоо иретинде каралган. Мисалы, кылымдын ортосунда Англияда “салык” жана “тартуу” деген сөздөр синоним катары колдонулуп жана «gift» бир сөздүн маанисин түшүндүргөн, ал эми Германияда салыктын аталышы мамлекет тарабынан салыкты төлөө боюнча өтүнүч менен байланышта болгон. Ошондуктан салык мамлекетке өз жарандары тарабынан жардам катары каралган. Азыркы убакытка чейин немец тилинде «Leist» салыктын баштапкы аталышы үлүш, жардам кылуу деген маанини түшүндүрөт.

XVIII кылымда салык экономикалык маанини гана билдирбестен, анын укуктук базасы негизделген. Так эле ошол учурда салык жарандардын мамлекет алдында юридикалык милдети болуп карала баштаган. Мисалы, англис тилинде «duty», азыркы мезгилге чейин кээ бир салыктар карыз, милдет деген аталышта болсо, ал эми француздарча мажбурлап төлөтүү деген түшүнүктү берет. Ошондуктан, мындай түшүнүктөгү салыктын мааниманы ушул күнгө чейин сакталып келет.

Дээрлик баардык капиталистик эмес мамлекеттерде кирешенин эң башкы булагы болуп натуралдык түрдөгү салыктар болгон. Ошондуктан калктын көпчүлүк бөлүгү натуралдык милдеттерди аткарууга мажбур болушкан. Салыктар армияны, мамлекеттик аппаратты ж.б. камсыз кылуу үчүн азык-түлүк, дан, жем-чөп жана акчалай түрүндө төлөнгөн. Каратып алынган мамлекеттер, мисалы барщина, кулчулук, салык төлөө, согуштук жүрүштөргө катышуу, аскерде кызмат өтөө ж.б. милдеттерди аткарышкан. Ошондуктан биз салык салуунун формалары ар бир мезгилдеги коомдук керектөөгө жараша аныкталганын ишенимдүү айта алабыз. Мисалы, тарыхчылар перс цари Дарий (б.з.ч. IVк.) өвнухтардан дагы салык алганын маалымдайт. Бара-бара коомдун өнүгүүсү менен ошол мезгилдеги салыктын формалары азыркы мазмунга жакындап өзгөрүлө баштаган.

Мамлекеттик түзүлүштүн пайда болуу доорунда, коомдун класстарга бөлүнүүсү, товар өндүрүшүнүн пайда болуусу, чиновниктердин, армиянын, соттордун, мамлекеттик аппараттын түзүлүшүнө алып келген. Мамлекеттин пайда болуусу менен салык товардык-акча мүнөзгө ээ болуп “коомдук бийликтин керектөөсүн камсыз кылуу үчүн жарандардын төлөмү” катары алынган.

Ошол убактагы салык салуунун өнүкпөгөнүнө карабастан, анын эң негизги элементтеринин бири жетишээрлик аныкталган салыктын ставкасын бөлүп кароого болот. Биздин заманга чейин III кылымда Хамурапи мыйзамдарында баардык мүлктөн 10% өлчөмүндө төлөм берүү жөнүндө берене², ал эми

Моисейдин бешинчи китебинде: «...ар бир онунчу жерге себилүүчү жер үрөөнү жана мөмө дарагы Господго таандык: бул эн кадырлуу Господко» деп жазылган.

Биздин заманга чейин XII-XI кылымдарда кирешенин жыйырмадан бир бөлүгүн же ондон бири өлчөмүндө киреше салыгын киргизген байыркы Грециянын атактуу өкүлдөрү болгон, ал эми байыркы Египетте жогорку тактыгы менен айырмаланган жер салыгы алынган. XIII кылымда Вавилондо, Кытайда, Персия ж.б. көптөгөн мамлекеттерде жан башына салык болгону белгилүү. Жер салыгынан башка, жемиш бактарынын, жүзүм сабагынын санына жараша да салыктарды алып турушкан. Акырындык менен акциз салыгы пайда болгон. Салыктан түшкөн кирешелердин көпчүлүк бөлүгү армияны камсыздоого, коомдук жайларды, суу түтүктөрүн, жолдорду курууга ж.б. коомдун кызыкчылыгын көздөгөн максаттарга чыгымдалган.

Капиталистик мамилелердин пайда болуу жана өнүгүү доорунда салыктын мааниси бара-бара кенейтилген түшүнүктө карала баштаган, анткени армияны багуу, согушуу жолу менен тартып алынган жаны аймактарды камсыздоо, керектүү буюм заттарды иштеп чыгуу жана өндүрүштөн иштелип чыгарылган даяр продукцияларды сатуу ж.б. керектөөлөр үчүн мамлекеттик казынага кошумча каражаттар керектелген. К.Маркс жазган «... салык мамлекеттин экономикалык жашоосун ишке ашырууну көргөзүп турат»³ жана «Салык – бул мамлекетти азыктандырган эненин эмчеги же дин, үрп-адат, үй-бүлөө, менчик менен катар бешинчи кудай»⁴ – деп белгилейт.

Мындан аркы товардык-акча мамилесинин бекемделиши жана өнүгүшү, салык дээрлик баардык жерде, бара-бара жалан гана акча формасында кабыл алынып жана мамлекетти акчалай камсыздоо үчүн эң негизги киреше булагы болуп калган. Прудон белгилегендей: «... салык жөнүндө маселе каралганда, мамлекет жөнүндө суроо пайда болот...», атап айтканда салыктын зарылдыгы мамлекеттин тикелей функциясы болуп белгиленген.

Рим мамлекетинин байыркы өнүгүү доорунда салык механизми жалан гана аскердик иш аракеттерди каржылоо үчүн пайдаланылган. Тынч убакыттарда Римде салык алынган эмес. Мамлекеттик аппарат өзүн-өзү камсыздап, чыгашалардын дээрлик көпчүлүк бөлүгү коомдук имараттарды курууга жумшалган жана баардык чыгашалар коомдук жерлерди ижарага берүү жолу менен жабылган.

Согуш убагында жана башка өтө шашылыш учурларда Рим мамлекетинин жарандары өз мүлкүнөн салык беришкен, бул үчүн алар мамлекеттик чиновниктерге өзүнүн мүлкү жана үй-бүлөөлүк абалы жөнүндө беш жылда бир жолу билдирүү жа-

³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинение. 2-е изд. М.. 1955-1973. Т. 4. С. 308

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинение. 2-е изд. М. 1955-1973. Т. 7. С. 83.

² Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение. М. «ИНФРА-М». 1998г. С.81

зып, ошонун негизинде салыктын өлчөмү аныкталган.

Бизге белгилүү болгондой, ошол учурда эле киреше жөнүндө декларациянын негизинде салык салуу жүргүзүлгөн.

Согуштан жеңген учурларда салыктын ставкасы төмөндөтүлгөн, ал эми, айрым бир учурларда мамлекеттик салык биротоло жокко чыгарылган. Т.Моммзен жазган, Суллунун башкаруу учурунда Римде: «...жарандар эч кандай салык төлөшкөн эмес, мамлекеттин бирден-бир кирешесин жер участокторун ижарага берүүдөн жана бажы төлөмдөрүнөн алынган булактар түзгөн»⁵.

Бара-бара Рим мамлекети курамына провинциялар кирген империяга айланган. Провинциянын жашоочулары жарандык укуктарын пайдалана алышкан эмес жана империяга салык төлөөгө милдеттүү болушкан. Андан сырткары Рим административиясы жергиликтүү салык системасын киргизген, мисалы, Испания жана Македония сыяктуу римдик провинцияларда эң маанилүү киреше булагы болуп кен жана туз казып алынган жерлерге он эселенген салык эсептелинген.

Демек ошентип, мурунку жалпы мамлекеттик салыктан башка, жергиликтүү салыктар пайда болгон. Бирок ошол мезгилде бирдиктүү салык тутуму тийиштүү денгээлде өнүккөн эмес, анткени салыктарды туура жана так аныктоо, милдеттүү төлөмдөрдүн толук жана өз учурунда төлөнүшүн көзөмөлдөө функциясын ишке ашыруучу мамлекеттик каржы органдары болгон эмес, ошондуктан, салыктарды алууда кайтарып берүү, төлөтүү тутуму кенири колдонулган. Салык төлөөчүлөрдү күч колдонуп, төлөтүү менен алектенген атайын адамдардын тобу түзүлгөн. Рим салыктарынын алсыз жагы салыктарды алуу жана бөлүштүрүүдө тажрыйбаларды кыянаттык кылуу менен пайдалануу болгон.

Император Август Октавиан жүргүзгөн салык реформасынын натыйжасында “трибут” аталыштагы эн алгачкы акча түрүндөгү жалпы жарандар төлөөчү салык пайда болгон. Рим империясында салыктардын чогулушун көзөмөлдөөнү ырааттуу ишке ашырган фикс-казынасы аталыштагы финансы мекемеси түзүлүп, анын филиалдары баардык провинцияларда ачылган. Откуптардын иш аракетине күчөтүлгөн мамлекеттик көзөмөл аныкталып жана алардын тейлөөсү азайтылган. Азыркы салык практикасында аймактардын салыктык мүмкүнчүлүгүн баалоо деген аталышта, салыктарды адилеттүү бөлүштүрүү жана алардын кайтарып берүүсүн көбөйтүү максатында провинциялардын салыктык потенциалын баалоо жүргүзүлгөн. Бул максат менен провинциялардын карталары түзүлүп, шаарлардын жайгашкан жери, кен байлыктар жайгашкан жерлер, ар бир шаар боюнча кыймылсыз мүлктөр аныкталып, калкты

каттоо жүргүзүлгөн жана жер ээлери жөнүндө маалыматтар алынган. Салык ж.б. негизги документтер каржы органдарында сакталган жана кийинки мүлктүк абалды каттоо үчүн пайдаланылган.

Мунун баардыгы салык чогултуу үчүн объективдүү негиз катары түзүлгөн. Ар бир провинциянын жараны баардыгына бирдей формадагы салыкты төлөөгө жана аныкталган күнү бийлик органдарына өзүнүн жалпы мүлкү жөнүндө декларация берүүгө милдеттүү болгон. Рим провинцияларынын негизги киреше булагы болуп жер салыгы эсептелинген. Анын орточо ставкасы жер участкалардын кирешесинин ондон бир бөлүгүн түзгөн.

Андан сырткары, салык кыймылсыз мүлктөн, кулдардан, чыныгы инвентарлардан жана башка кымбат мүлктөрдөн алынган. Түз салыктардан тышкары, бул өндүү кыйыр салыктар пайда болгон: жүгүртүүдөн салык – 1%, кулдарды сатуудан салык – 4%, кулдуктан бошотуу – 5% наркына жараша алынган.

Римдин жарандарынан гана 5% боюнча алынган мурастан салык жана армияны жабдуу үчүн рекруттар салыгы (төлөгөндөр аскердик милдеттеринен бошотулган) деген салыктар киргизилген. Мына ушул салык максаттуу мүнөзгө ээ болгон, анткени, алынган каражаттар кесипкөй солдаттарды пенсиялык камсыздоо үчүн жумшалып анын жакын туугандары мындай салыктан бошотулган. Мына ошентип, Рим империясында салык фискалдык, жөнгө салуу гана функцияны аткарып турткү берүүчү функцияны да аткарган.

Биздин заманга чейин эле байыркы Римде жана башка байыркы мамлекеттерде, азыркы учурдагы салыктарды чогултуу жана аны көзөмөлдөө механизмдеринен айырмаланган классикалык салык тутуму түзүлгөн.

Мисалы Байыркы Римде эки минге жакын салык төлөмдөрү, ошондой эле салык салуу объектилерин аныктоонун көптөгөн принциптери болгон. Ошол учурдагы салыктардын окшоштугу таң калдырып келет, мисалы: ташып кирүү жана ташып чыгуудан төлөм (бажы төлөмдөрү); буудайга, виного, самынга салык (товарлардын айрым бир группаларына акциз салыгы); жол төлөмдөрү (автомобиль жолдорун пайдалануу үчүн салык); батир салыгы (мүлк салыгы) ж.б.у.с.

Мына ушуга окшогон көптөгөн кызыктуу жана үлгү болорлук мисалдар салык тутумунун пайда болуу жана өнүгүү тарыхында кенири кездешет.

Укуктук категория катары коомдун өнүгүү тарыхында бир дагы мамлекетти салыксыз кароо мүмкүн эмес, андыктан керектөөлөр боюнча өзүнүн функцияларын аткаруу үчүн салыктын жардамы менен чогулган, белгилүү суммадагы акча каражаттары талап кылынат. Натыйжада, салыктын оордук минималдык өлчөмү мамлекеттин башкаруу, коргоо, тартипти сактоо ж.б. функцияларынын аткарылышына кеткен чыгашалардын суммасына жараша аныкталган, канчалык мамлекетке көп функция

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинение. 2-е изд. М. 1955-1973. Т 7. С. 177.

жүктөлсө, ошончолук салык чогултуу милдетин аткарган.

Кылым мурун К.Маркс: «Мамлекеттин көрүнүп турган экономикалык жашоосун салык ишке ашырган. Чиновниктер жана молдолор, солдаттар жана балет бийчилери, мектеп окутуучулары жана полиция кызматкерлери – баардык бүтүндөй айтылган түйүлдүк түзүмү жалпы бир гана уруктан азыктанган - салыктан» – деп жазган.

Биздин көз карашыбызча көптөгөн тарыхый окуялар так эле салык конфликтеринин натыйжасында башталган кызыктуу фактылар бар. Ошол себептен көптөгөн мисалдардын ичинен айрымдарын атап кетсек болот.

1775-1783 жылы Англиянын түндүк-америкалык колониясы көзкарандысыздык үчүн болгон күрөшүнө, Англия праламенти тарабынан 1763-жылы кабыл алынган “Терб жыйымы жөнүндө” мыйзамы себеп болгон, анткени колониянын жашоочуларынын баардык коммерциялык, соттук документтерге, мезгилдүү басып чыгаруу ж.б.у.с. иш аракеттерине салык алынып турган.

Мына ошентип, салык алуу – бул байыркы функция жана коомдун экономикалык жана социалдык өнүгүү жолунда мамлекеттин жашап туруусунун бирден бир негизги шарты. Салык теориясы жана салык салуу практикасы, мамлекет теориясы менен биргеликте өнүккөн жана өнүгүүсүн уланта берет.

Бүтүндөй салык салуунун методдорун жана формаларын өнүктүрүү иретинде белгилүү белгилери жана өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган *үч негизги доорго* бөлүп кароого болот.

Салык салуунун өнүгүүсүнүн *алгачкы мезгили* салыктын жетиле электик мүнөзү менен айырмалынган байыркы дүйнөнүн чарбалык тутумунан орто кылымдын башталышына чейинки мезгилди өз ичине камтыйт. Салыктар чаржайыттык түрдө жана айрыкча натуралдык формада болуп, аны алуу механизмдери түйүлдүк абалында гана болгон.

Байыркы дүйнөдө салык төлөмдөрүнүн, ушул күндөгү салыктардын азыркы замандагы түшүнүгүнө жакын келбегенин эске салат. Бул башка мамлекеттик киреше булактары менен катар квазисалыктарга жакын болгон: согуштук олжо, домения (мамлекеттик мүлктөрдөн алынуучу киреше), регалия (мамлекеттин бир нерсе иштеп чыгарууга же белгилүү киреше алууга монополиялык укугу). Квазисалыктары салыкка өтүү баскычына алып келген.

Товардык-акча мамилелеринин мындан аркы өнүгүүсү жана бекемделиши менен салыкты акча формасында алуу башталган.

Салыктарды аныктоо жана чогултуу үчүн өзүнүн каржы аппараты жок мамлекет каражаттын жалпы суммасын гана аныктап, аны алууну гана каалаган, ал эми салыктарды чогултуу шаарларга жана общиналарга тапшырылган. Салык чогултуу тез-тез откуптардын карамагына берилип турган, тактап айтканда, алар откупщиктердин жардамына таянган, бирок алардын иш-аракетин таптакыр көзөмөлгө алган эмес. Откупщиктер салык сумма-

ларын толугу менен казынага төлөп, мамлекет аныктаган салыктарды бошотуп алган. Андан кийин, суботкупщиктер жана жардамчылар аркылуу мажбурлоо чараларын колдонуу менен откупщиктер калктан салык чогултууну жүзөгө ашырышкан. Албетте откупщиктерди эл жек көрүшкөн жана алардан мамлекеттин казынасы дагы зыян тарткан.

Натыйжада, салык салуунун так эрежесинин жоктугунан жана откупщиктердин жазасыз калышынан жергиликтүү калк жана мамлекеттин казынасы зыян тарткан. Паракорчулук, бийликти кыянаттык менен пайдалануу кадыресе иш болуп калган. Жыйынтыгында биздин заманга чейинки I кылымда бул экономикалык кризис болуп кала берген.

Жалпысынан, мына ушул салык салуунун өнүгүү этабы салыктардын абдан көп көлөмү менен мүнөздөлгөн. Мамлекет көп салыктын түрүн аныктаган дагы, аны чогултууну откупщиктерге өткөрүп берген. Ошондуктан, көрүнүктүү чиркөө ишмери жана философ Фома Аквинский салыкты «тоноого уруксат берүү жана мыйзамдаштыруу формасы» деп атаган.

Экинчи этапта (XVI—XIX к. башында) салык бюджеттик түзүлүштүн киреше бөлүгүнүн негизги булагы болуп, биротоло кала берген. Бул мезгилде кыйыр жана түз салыктарды өз ичине камтыган, салык тутумунун биринчи түзүлүшү келип чыккан. Мамлекете мекемелер тармагы келип чыгып, анын ичинде фисктик жана мамлекет салык салуу квоталарын аныктоо, салык чогултуу процесстерине көзөмөл жүргүзүү ж.б. өзүнө айрым бир функцияларды алган. Мамлекеттин кирешесин арттырууда (түзүүдө) өзгөчө ролду четтен киргизилген жана чыгарып сатуудан алынуучу акциз салыгы жана киреше, жан башынан алынуучу, жерден алынуучу салыктар ойногон. Ошол убакытта откупщиктердин салык салуудагы орду жетишээрлик чоң болгон, анткени, мамлекетте салыктарды туура аныктоо жана өз убагында чогултууну ишке ашырган кесипкөй чиновниктердин жетишээрлик саны болгон эмес. Бирок, откупщиктердин кызмат көрсөтүүсү бир кыйла азайган жана алардын иш аракети аз да болсо көзөмөлгө алынган.

Адилетүү салык салуу маселеси өтө курч мүнөздө болуп жана ошол убакыттагы мамлекеттик ишмерлердин жана көптөгөн окумуштуулардын көңүлүн бурган.

Демократиялык процесстердин өнүгүүсү менен катар Европа өлкөлөрүндө салыкты киргизүү жана аныктоо суроолору чагылдырылган. Мисалы, Англияда “Улуу эркиндик хартиясы” (1215) биринчилерден болуп салыкты улуттун макулдугу менен гана киргизүү керектигин аныктаган. Мына бул принцип 1648-жылы кайрадан кайталанып, ал эми 1689-жылы мамлекеттин баардык киреше жана чыгашаларын бекитүү бийликтин өкүлчүлүктүү органына биротоло бекитилген.

1791-жылы Улуу Франция революциясынан кийин, Франция парламенти бюджетти жана салыкты беките баштаган. Андан сырткары Франция

адилеттүү салык салууну камсыз кылуу үчүн чараларды кабыл алган, мисалы 1770 жылы Франциянын каржы министри Л.Тэрре “ Мен бир теше жерге салыкты туура төлөтүүгө караганда, салыкты тең бөлүштүрүүгө көбүрөөк аракет жасайм” деп жазган.

Салык салуунун өнүгүүсүнүн так эле экинчи этапында салык салуунун илимий теориясы жана түзүлүшү башталган жана анын негиздөөчүсү шотландиялык экономист жана философ Адам Смит эсептелген (1723-1790жж). Ал өзүнүн «Исследования о природе и причинах богатства народов» деген аталыштагы илимий ишинде алгачкылардан болуп салык салуунун принциптерин түзгөн, салык жана башка милдеттүү төлөмдөргө аныктама берип жана анын мамлекеттин каржы тутумундагы ордун белгилеген, андан сырткары, салык төлөөчүлөргө салыкты төлөө кулчулук эмес ал эркиндиктин көрсөткүчү бар экендигин белгилеп көрсөткөн.

Акырында, *үчүнчү, азыркы этап* өз тарыхын XIX кылымда мамлекет салык салуу жана аныктоо функцияларын өз колуна алып, анын эрежелерин иштеп чыгуу менен баштайт. Бийликтин аймактык органдары, жергиликтүү общиналар аз гана өзалдынчалыкка ээ болуп, мамлекеттин жардамчысы деген гана ролду аткарган. Бул этап салыктын санынын кыскарышы жана аны аныктоо жана алууда чон укуктук мааниси менен айырмаланат.

Бара-бара коомдо каржы укугунун өнүгүүсү менен катар салык салуунун методикасы жана проблемасы, анын жаратылышта илимий-теориялык көз карашынын пайда болуусу келип чыгат. XIX кылымдын экинчи жарымында көптөгөн мамлекеттер практикада илимий көз карашты көрсөтүүнү аракет кылышкан.

Бир дагы экономикалык мектеп, бир дагы каржы теориясы фискалист маселесине өзүнүн көңүлүн

бурбай кетпегенин белгилей кетүү керек. Бирок, В. Пушкарев каржы укугунда биринчи дүйнөлүк согуштан кийин жүргүзүлгөн жана толугу менен салык салуунун илимий принциптерине негизделген салык реформасынын себеби катары белгилейт. Ошонун өзү азыркы салык тутумунун конструкциясы болуп калган⁶.

Ошол мезгилден азыркы күнгө чейин адамзат эң жакшы салык тутумун ойлобогонун моюнга алуубуз керек. Экономикалык ой азыркы убакытка чейин коомдун экономикалык жана саясий түзүлүшүнө жана мамлекеттин милдеттерине карабастан салыктын түшүнүгүнө бирдиктүү түшүндүрмө берүүнү иштеп чыга элек.

Ошондуктан, жогоруда аталган жана ушул сыяктуу салыксалуу теорияларынын негизинде, жүздөгөн жылдар аралыгында салык түшүнүгүн өзүн аныктоо түзүлгөн.

Мына ошентип, аныктаманын өнүгүүсүндө азыркы Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин биринчи бөлүмүндө көрсөтүлгөн салык түшүнүгү жөнүндө аныктаманы киргизсек болот. Салык-бул республикалык жана жергиликтүү бюджеттин пайдасына юридикалык жана жеке жактардын кирешелеринен алынуучу милдеттүү, кайтарымсыз төлөм болуп эсептелет. Жыйналган салыктар, салык мыйзамдарына ылайык, республикалык жана жергиликтүү биргелешкен, мамлекеттик бюджетти түзгөн бюджетке киргизилет.

Мына ошентип салык мамлекеттин казынасын толтуруу жана коомдук керектөө менен катар экономикалык, социалдык, маданий жактан өнүгүүгө кеткен чыгашаларды жабуу үчүн эң негизги киреше булагы болуп эсептелет.

¹ Пушкарева В. История финансовой мысли и политики налогов. М: Инфра-М., 1996. С.59.

Рецензент: к.ю.н. Аманалиев У.О.